

# Opkomstplicht in Vlaanderen: een gespreide slagorde?

## Onderzoek naar de gelaagdheid van houdingen ten aanzien van de opkomstplicht

Dries Verlet, Ann Carton en Marc Callens

---

### ABSTRACT

Belgium is one of the advanced Western democracies with compulsory voting. There is continuing scholarly and societal debate on this feature of the electoral system, however, both from a normative and an empirical perspective. One argument in favor of compulsory voting is that it more or less guarantees the inclusion of all citizens of the political system, at least at election time. This paper addresses this argument in an empirical way on the basis of a 2007 survey from Flanders, by analyzing the potential drop outs at various layers of the political system and in different geographical locations in the case of the abolition of compulsory voting. It concludes that without the system of compulsory voting some particular groups of citizens will turn out in lower numbers than other groups. In the explanation of these diverging levels of turnout individual level characteristics are most important, e.g. political powerlessness, level of education, gender, age, as well as societal involvement and political preference. As a result of the abolition of compulsory voting the Flemish electorate will show itself in a differing electoral order of battle.

**KEYWORDS:** compulsory voting, Belgium, turnout, multi level context

---

## 1. Inleiding

Het al dan niet verdedigen van de stemplicht of opkomstplicht – hier: de plicht om te komen opdagen – is blijvend voer voor debat onder politici, academici en andere geïnteresseerden. Dit debat draait niet slechts om de feiten. Uit de beschikbare literatuur blijkt tevens de normatieve geladenheid van de thematiek. Over dat laatste aspect willen we ons echter hier niet uitspreken; we concentreren ons op de empirische kant van het vraagstuk. In de argumentatie voor en tegen de

opkomstplicht verwijst men naar het profiel van diegenen die al dan niet zouden afhaken bij het afschaffen van de opkomstplicht. In onze empirisch georiënteerde bijdrage wensen we dit beeld scherp te stellen voor Vlaanderen: hoe is het feitelijk gesteld met de houding tegenover de opkomstplicht? Hierbij willen we vooral ook aandacht schenken aan de diversiteit in beleidsniveaus alsook aan de mogelijke samenhang met omgevingskarakteristieken naast individuele karakteristieken van de respondenten. Onze centrale probleemstelling is dan ook gericht op de schets van het profiel van de afhakers bij een eventuele afschaffing van de opkomstplicht (in Vlaanderen). De data zijn afkomstig van de survey 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen' (SCV-survey).

Wat de genoemde verschillende beleidsniveaus betreft, werd in de SCV-survey gevraagd naar de houding tegenover opkomstplicht op lokaal, provinciaal, Vlaams, federaal én Europees niveau. Een vergelijking tussen deze vijf bestuurs- en beleidsniveaus is aldus mogelijk. Op die manier kan de eventuele gelaagdheid in de houding tegenover de opkomstplicht worden geëxploreerd en geanalyseerd. Is bijvoorbeeld het enthousiasme om te gaan stemmen noemenswaardig lager naargelang de spreekwoordelijke afstand tussen de burger en het betreffende beleidsniveau groter wordt, of is daarvan geen sprake? Eerder onderzoek (o.a. Lijphart, 1997) toonde verschillen in de opkomst naar gelang van het beleidsniveau waarop de verkiezingen betrekking hebben. Maar geldt dit ook hier en nu voor de houding tegenover de opkomstplicht op de verschillende bestuursniveaus in Vlaanderen?

Hoewel door middel van de gebruikte survey hoofdzakelijk karakteristieken van individuen in kaart worden gebracht, is er eveneens een koppeling mogelijk met gegevens over de gemeente of stad waarin men woont. Op die manier kunnen we factoren (variabelen) van een hoger niveau in onze analyse opnemen en is als het ware een geografische analyse van die houdingen mogelijk. Door middel van een multilevelanalyse kunnen we dan ook nagaan wat het relatieve belang is van die individuele dan wel gemeentelijke karakteristieken of kenmerken.

In wat volgt bekijken we allereerst enkele aspecten van het profiel die in eerdere studies over opkomstplicht al aan bod zijn gekomen. De elementen in deze profielschets die onze aandacht verdienen, vinden we onder meer terug in empirische studies en in discussies tussen voor- en tegenstanders van de plicht om op te komen bij verkiezingen. De nadruk in onze bijdrage ligt zoals gezegd evenwel op het empirische deel. We bespreken er de houding tegenover de opkomstplicht op de uiteenlopende bestuurs- en beleidsniveaus. In dit empirische deel schetsen we een profiel op grond van een diversiteit aan individuele karakteristieken. Vervolgens staat de band met karakteristieken van de gemeente waarin de respondenten wonen centraal. Dit alles brengt ons tot de conclusie van ons verhaal.

## 2. Elementen voor een profielschets: een elite?

België is het eerste Europese land waarin de opkomstplicht op nationaal niveau werd ingevoerd (Malkopoulou, 2009). Meer specifiek werd de opkomstplicht van kracht in 1893. Het was een van de elementen in de toenmalige grote veranderingen van het Belgische kiessysteem. Toen al was er overigens veel discussie over de opportuniteit om die algemene opkomstplicht in te voeren. Het is een discussie die met een zekere regelmaat weer de kop opsteekt. Het belang van verkiezingen met een opkomstplicht is dan ook niet te onderschatten. Het is immers in beginsel een essentieel element in de machtsverdeling binnen een samenleving. Het bepaalt wie mee de knikers uitdeelt in het politieke spel. In dat opzicht raakt het, zo kan worden betoogd, aan het fundament van het democratisch bestel.

Vanwege het grote belang van deelname aan verkiezingen richten we ons op het profiel van de eventuele afhakers. We doen dit onder meer vanuit de vaststelling dat politieke participatie niet los kan worden gezien van de socio-economische status van een individu. Vaak zijn het de in enigerlei opzicht 'beteren' die meer participeren dan diegenen die minder goed af zijn. Dit kan gevolgen hebben voor de invloed van deze groepen op het beleid (o.a. Lijphart, 1997). Verkiezingsonderzoek in de VSA, Zwitserland, Duitsland, Denemarken, Oostenrijk en Zweden – landen zonder opkomstplicht – wijst allemaal in dezelfde richting. De politieke participatie (meer specifiek het gaan stemmen) is hoger naarmate de sociale positie van de persoon toeneemt. Dit betekent dat de politieke participatie, althans in deze specifieke vorm van deelname aan verkiezingen, niet gelijk is. Naast de vertekening in de opkomst als dusdanig, kan dit invloed hebben op wie verkozen wordt en op wat op de politieke agenda komt te staan (Lijphart, 1997; zie ook Powell, 2004).

De opkomst bij de verkiezingen blijkt verder afhankelijk te zijn van het politieke niveau waarvoor men naar de stembus trekt. Verkiezingen voor het Europees parlement, lokale verkiezingen en verkiezingen voor allerhande deelstaten zijn in Europa vaak goed voor lagere opkomstcijfers dan de nationale verkiezingen. Blijkbaar staat er voor diverse verkiezingen minder op het spel en is men daardoor minder geneigd om te gaan stemmen (Lijphart, 1997; zie ook zijn bijdrage aan dit nummer). Daarom hebben we in onze analyse oog voor de intenties om op te komen bij de verkiezingen op verschillende bestuursniveaus.

Er kunnen tal van argumenten worden opgesomd met betrekking tot het al dan niet afschaffen van de opkomstplicht (zie voor een overzicht o.a. Briggs & Celis, 2007; Lever, 2009; Malkopoulou, 2009). De argumenten kristalliseren zich volgens Briggs en Celis (2007) rond een zestal kernpunten of dimensies: democratie, legitimiteit, gelijkheid, het uiten van bezorgdheden, educatieve en financiële aspecten. Daar-

naast kunnen we specifieke argumenten vinden bij de voor- en tegenstanders van de opkomstplicht. Het is niet onze bedoeling om in deze bijdrage een compilatie te maken van alle argumenten pro en contra. Wel willen we echter kort wijzen op die elementen in de argumentatie voor en tegen die in het bijzonder betrekking hebben op het profiel van diegenen die al dan niet afhaken bij een eventuele afschaffing van de opkomstplicht bij verkiezingen.

Voorstanders van opkomstplicht wijzen onder meer naar de representativiteit van wetgevende organen, en dan met name op de vertegenwoordiging van diverse maatschappelijke groepen. Men koppelt dit democratische argument aan de legitimiteit van het overheidsoptreden. De stelling is dat deze legitimiteit hoger zal zijn indien alle geledingen in de samenleving gelijkelijk deelnemen aan het verkiezingsproces (Birch, 2009b; Briggs & Celis, 2007). De band tussen opkomst en legitimiteit komt onder meer op de voorgrond wanneer men het heeft over de relatief lage opkomst bij de Europese verkiezingen in landen waar geen opkomstplicht is. Men ziet er een bedreiging in voor de legitimiteit voor de EU en haar instellingen, alsook voor de geloofwaardigheid inzake de initiatieven teneinde een waarachtige Europese politieke gemeenschap vorm te geven (Malkopoulou, 2009; Theys, 2008).

Hierbij verwijst men eveneens naar het aspect gelijkheid. Opkomstplicht zorgt er volgens deze redenering mede voor dat partijen aandacht (blijven) hebben voor de zwaksten in de samenleving en zorgt zo voor hun politieke integratie (Malkopoulou, 2009). Volgens Billiet (2002) is het belangrijkste argument voor het behouden dan wel invoeren van een opkomstplicht dan ook gelegen in de maatschappelijke ongelijkheid en de vertekening inzake sociale samenstelling van het electoraat. In systemen zonder opkomstplicht kunnen op termijn bepaalde groepen aan de zijlijn blijven staan. Partijen zullen meer moeite (moeten) doen om kiezers te overtuigen om op te dagen voor de verkiezingen, maar zij zullen zich daarbij richten op diegenen van wie ze weten dat ze potentieel participeren. Traditioneel zijn dit de hoger opgeleiden. Het is dus goed mogelijk dat op deze manier op termijn de minder opgeleiden en de sociaal zwakkeren nog meer uit de boot zullen vallen. Een centraal argument voor het behoud van de opkomstplicht kan dan ook worden gebaseerd op het feit dat de uitval, dat wil zeggen diegenen die thuis blijven bij de verkiezingen in afwezigheid van een opkomstplicht, selectief en scheef is. Onderzoek wijst uit dat de lagere sociale klassen sneller thuisblijven dan andere. Sommigen argumenteren hierbij dat het net deze groepen zijn, die de politiek misschien wel het meest en het hardst nodig hebben (vgl. De Ceuninck et al., 2005; 2006).

Bij de tegenstanders van de opkomstplicht wordt genoegzaam verwezen naar de 'inbreuk' die een dergelijke opkomstplicht zou vormen op de individuele keuze (de vrijheid) waarover het individu beschikt in de moderne democratische rechtsstaat.

Deze notie ‘vrijheid’ komt namelijk in conflict met andere democratische principes als participatie en gelijkheid (zie ook Lijphart, 1997). Hierbij beroepen tegenstanders zich op het recht om niet te gaan stemmen. Anderen wijzen er dan weer op dat naast individuele vrijheden elke burger toch enkele burgerplichten te vervullen heeft (o.a. Vermeersch, 2004; Hooghe, 2006).

Bij tegenstanders van de opkomstplicht is er eveneens de overweging of het aangevoelen is om mensen die weinig politieke interesse en/of relevante kennis hebben politiek te verplichten om deel te nemen aan verkiezingen. Sommigen vragen zich af of de plicht om te gaan stemmen überhaupt een effect heeft op de politieke kennis en interesse voor politiek. In een bijdrage over dat thema komen Engelen en Hooghe (2007) tot de vaststelling dat dit effect zo al aanwezig dan toch verwaarloosbaar klein is. Milner et al. (2007) komen in hun quasi-experimenteel onderzoek ter zake tot gelijkaardige vaststellingen (zie ook de bijdrage van Van der Meer en Van Deth aan dit nummer).

Het voornaamste argument tegen de opkomstplicht dat Billiet (2002) noemt, is het (vermeende) feit dat velen ongeïnteresseerd naar de stembus trekken om daar toch maar een ‘waardeloze’ stem uit te brengen. Waarom mensen verplichten te gaan stemmen, terwijl we weten dat het sommigen onder hen eigenlijk niet interesseert? Een deel van de bevolking keert nu eenmaal de politiek en alles wat daarmee te maken heeft de rug toe. Veel van deze zogenoemde ‘foert’-stemmen zouden wellicht verdwijnen, indien de verplichting om te gaan stemmen er niet zou zijn. In dezen is het waarschijnlijk geen toeval dat de discussie over de opkomstplicht in Vlaanderen steeds oplaaide na een electorale kater, voor althans een deel van de gevestigde politieke orde, waarbij het toenmalige Vlaams Blok zijn zoveelste overwinning op rij behaalde. Sommigen zien in de afschaffing van de opkomstplicht in dit opzicht een remedie, een effectief middel om het Vlaams Belang electoraal te bekampen. Men gaat er bij deze redenering overigens – gemakshalve – wel vanuit dat elke Blok-kiezer een niet of nauwelijks inhoudelijk gemotiveerde proteststem uitbrengt en dat deze politiek ongeïnteresseerde kiezer bij afschaffing van de opkomstplicht wel zal thuisblijven bij de eerstvolgende verkiezingen. We kunnen ons uiteraard de vraag stellen of het wel zo eenvoudig is. Bovendien kunnen we ons ten eerste afvragen of het vanuit democratisch oogpunt verantwoord is te sleutelen aan de kieswet met het oog op één specifieke politieke partij. Als dan toch de strijd met die politieke tegenstander zou moeten worden aangegaan, zou politiek niet beter met politiek worden bestreden in plaats van te *kurieren am Symptom*? De focus op één bepaalde partij bemoeilijkt en vervuult daarenboven het politieke en academische debat over het wel en wee van de opkomstplicht. Anderzijds is het wel een vaststelling dat eerdere wijzigingen van de kieswet waren ingegeven door partijpolitieke overwegingen en motieven (De Ceuninck et al., 2005, 2006).

Zo was, om een in dit verband treffend voorbeeld te noemen, het introduceren van de opkomstplicht in België op zich ingegeven door partijpolitieke motieven: het katholieke kamp wilde er zijn getalsterkte op het platteland electoraal mee verzilveren (Pilet, 2007).

Kortom, in de discussie over de opkomstplicht verwijzen beide kampen naar het profiel van diegenen die al dan niet zouden komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Zo verwijzen voorstanders van opkomstplicht onder meer naar de socio-demografische karakteristieken van diegenen die zouden afhaken. Tegenstanders van deze verplichting verwijzen dan weer naar eerder politieke attitudes. Zowel socio-demografische als politieke attitudes willen we integreren in onze navolgende empirische analyse. Verder willen we deze profielschets uitbreiden en verrijken met belendende individuele karakteristieken zoals deelname aan het maatschappelijke en politieke leven en de houding tegenover zijn of haar medemens. Voor een theoretische situering van deze aspecten verwijzen we naar onder meer het werk van Ackaert & De Winter (1993) en Billiet (2001; 2002). Tevens wensen we na te gaan of en in welke mate er al dan niet samenhang is met omgevingskarakteristieken. Dit doen we door de intenties om deel te nemen aan verkiezingen te koppelen aan de karakteristieken van de gemeente waarin men woont. In de participatieliteratuur zien we onenigheid wat betreft vanuit deze optiek te verwachten verbanden (vgl. Milbrath & Goel, 1977). Vanuit het perspectief van centrum-periferie tegenstellingen verwachten sommigen een hogere participatie in steden, anderen zijn van oordeel dat juist op het platteland een sterkere sociale integratie (en controle) bijdraagt tot een hogere participatie (Ackaert & De Winter, 1993). In onze analyse hebben we, zoals in het voorgaande al is uiteengezet, eveneens aandacht voor de eventuele verschillen in de houding tegenover de opkomstplicht naar gelang van het bestuursniveau waarop de verkiezingen betrekking hebben.

### 3. De vermeende opkomst bij de afschaffing van de opkomstplicht in Vlaanderen

#### 3.1. *Onderzoeksmethode en gegevensverzameling*

Voor onze analyse baseren we ons op gegevens verzameld met behulp van de SCV-survey. Deze bevraging vindt jaarlijks plaats onder een representatieve steekproef van Nederlandstalige Belgen in het Vlaamse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. De Studiedienst van de Vlaamse Regering verzorgt deze jaarlijkse survey sinds 1996. De survey bevat vragen naar waarden, opvattingen en over-

tuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijk en beleidsrelevante thema's. Elk jaar worden in de periode maart-juni 1.500 toevallig getrokken respondenten tussen 18 en 85 jaar persoonlijk geïnterviewd.

De data waarop we onze analyse baseren komen uit de SCV-survey van 2007. In deze survey beschikken we over gegevens van 1449 respondenten. Net zoals bij elke bevraging kan de uitval differentieel zijn. Daarom werd de representativiteit van de feitelijk gerealiseerde steekproef nagegaan en werden de gegevens vervolgens gewogen op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Op die manier verkrijgen we een feitelijk gerealiseerde steekproef die een goede afspiegeling vormt van de beoogde onderzoekspopulatie en laat de steekproef en onze erop gebaseerde analyse ons toe om uitspraken te doen over Vlaanderen als geheel (Carton, Vander Molen & Pickery, 2008).

### 3.2. *De intenties inzake opkomst op de verschillende bestuursniveaus*

In het onderzoek van 2007 is gepeild naar de intenties om te gaan stemmen op de verschillende bestuursniveaus, mocht dit na afschaffing van de opkomstplicht niet meer verplicht zijn. Gezien het feit dat stemmen op zich niet verplicht is of kan zijn, moeten we overigens eigenlijk spreken over de plicht om op te dagen bij verkiezingen, maar vooral om respondenten niet in verwarring te brengen peilden we toch naar het al dan niet gaan 'stemmen'. Meer specifiek legden we de respondenten de volgende vraag voor: "Indien de kiesplicht wordt afgeschaft, zou u dan nog gaan stemmen voor [\* item \*]". Hierbij werd de vraag gesteld wat betreft het al dan niet gaan stemmen voor de gemeenteraad, de provincieraad, het Vlaams Parlement, het federaal parlement (Kamer van Volksvertegenwoordigers en Senaat) en het Europees Parlement. Kortom, we stelden de vraag voor de vijf onderscheiden, verschillende bestuursniveaus. Men kreeg telkens de mogelijkheid om te antwoorden met 'ja' of 'nee'; hoewel de antwoordmogelijkheid als dusdanig niet werd voorgelegd aan de respondenten, werd er in de verwerking de mogelijkheden 'weet niet/ twijfel' en 'geen antwoord' voorzien, van welke mogelijkheden overigens in de praktijk niet of nauwelijks gebruik werd gemaakt.

Globaal genomen stellen we vast dat de vermeende opkomst, dat wil zeggen de gerapporteerde opkomst in de hypothetische situatie met afwezigheid van een opkomstplicht, daalt naarmate we op een hoger bestuursniveau komen (zie Tabel 1). Zo zou 67,7% gaan stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen zonder opkomstplicht, terwijl dit voor de Europese verkiezingen 53,8% is. Uitzondering op deze algemene vaststelling is de opkomst voor de provincieraad. Deze opkomst ligt lager dan bij de Vlaamse of federale verkiezingen, maar is dan weer hoger dan

de in het onderzoek gemeten opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. Dit globale beeld en de verschillen naar gelang van het bestuursniveau waarop de verkiezingen betrekking hebben, komt niet geheel overeen met de eerdere vaststellingen inzake zogenoemde *second-order* verkiezingen. Hoewel de vaststelling wel geldt voor de Europese verkiezingen, is dit namelijk niet het geval wat de lokale verkiezingen betreft. In tegenstelling tot wat doorgaans wordt verwacht, is de opkomst bij de lokale verkiezingen immers het hoogst. Het door ons gevonden beeld strookt echter wel met de populaire veronderstelling dat burgers het sterkst betrokken zijn bij de lokale politiek (vgl. Castenmiller, 1998). Het lokale bestuursniveau is immers het meest herkenbaar, of althans het meest concreet voelbaar. De afstand tussen bestuurders en bestuurden is er, zo is de achterliggende gedachte, het kleinst. De burgers zijn er in vergelijking met andere beleidsniveaus dan ook relatief goed in staat om het te evalueren beleid te (her)kennen. Niet enkel is de afstand kleiner, vaak is de betrokkenheid groter. Daarnaast fungeert het lokale vlak vaak als proeftuin voor experimenten zoals buurtbeheerprojecten, stadsconferenties, stadsgesprekken, burgerfora, en nut- en noodzaakdiscussies (o.a. Edelenbos & Monnikhof, 1998; Stouthuysen, 2002). Op basis van deze redenering kunnen we de hogere vermeende opkomst op lokaal vlak trachten te duiden.

TABEL 1. **Overzicht van intenties om te komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht op de verschillende bestuursniveaus.**

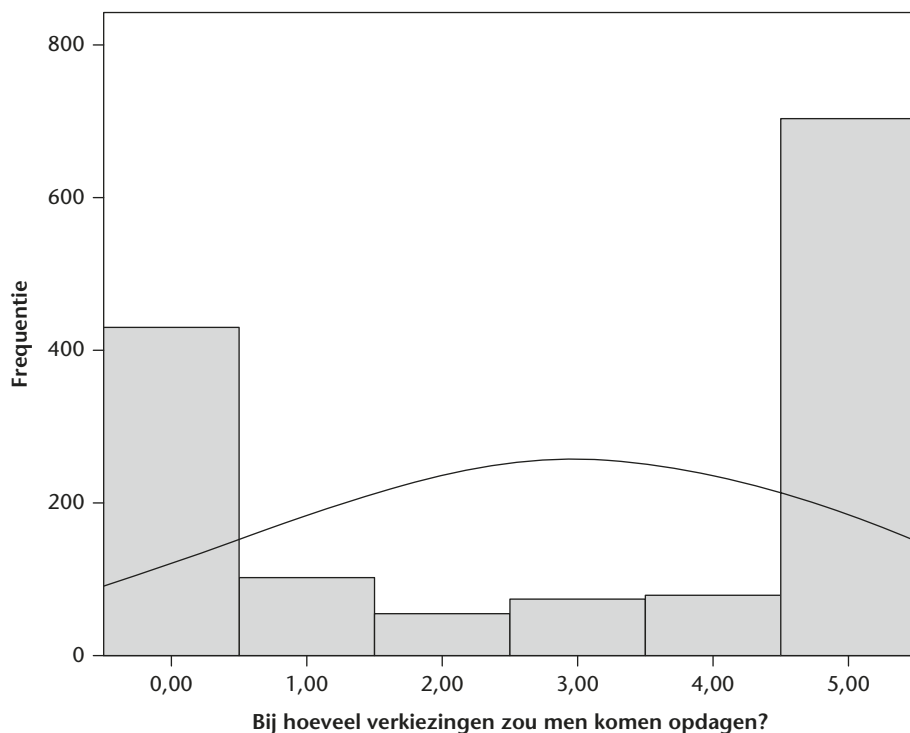
	Ja		Nee		Weet niet/ twijfel		Geen antwoord	
	n	%	n	%	n	%	n	%
de gemeenteraad	981	67,7%	460	31,7%	7	0,5%	1	0,1%
de provincieraad	814	56,2%	622	42,9%	13	0,9%	1	0,1%
het Vlaams parlement	862	59,5%	577	39,8%	9	0,6%	1	0,1%
het federaal parlement	846	58,4%	593	40,9%	9	0,6%	1	0,1%
het Europees parlement	779	53,8%	660	45,5%	10	0,7%	1	0,1%

Bij de verdere verwerking van de gegevens gaan we de antwoordmogelijkheden dichotomiseren, door te kijken of men al dan niet bevestigend antwoordde op de vraag naar het komen stemmen/opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Verder vroegen we ons, mede op basis van de indruk die de gegevens van Tabel 1 vestigde, af in welke mate de vijf items of bestuursniveaus inzake opkomstplicht empirisch niet één achter- of onderliggende dimensie omvatten. Om dat idee empirisch te testen maakten we gebruik van een categorische principale com-



## OPKOMSTPLICHT IN VLAANDEREN: EEN GESPREIDE SLAGORDE?

ponentenanalyse (CATPCA) met de vijf dichotome variabelen als input. Hierbij stellen we vast dat er een sterke onderlinge samenhang is tussen de verschillende variabelen. Meer specifiek geeft de analyse aan dat er slechts één achterliggende dimensie is. Om die reden is het statistisch aangewezen om over de bestuursniveaus heen een enkele geaggregeerde schaal te maken, die weergeeft bij hoeveel verkiezingen men zou komen opdagen indien het komen opdagen niet (meer) verplicht zou zijn. De verdeling van deze variabele is weergegeven in Figuur 1, waarin we zien dat de verdeling bimodaal is. Meer specifiek stellen we vast dat bijna de helft van de respondenten bij alle verkiezingen zou komen opdagen (48,7%) of althans zegt dat te zullen doen. Daarentegen zou een aanzienlijke groep (29,8%) bij geen enkele verkiezing meer komen opdagen. Bij de groep kiezers die slechts bij één verkiezing volgens eigen zeggen zou komen opdagen (goed voor 7,1% van het totaal aantal respondenten), zien we dat een overgrote meerderheid van 93,1% van hen enkel en alleen present zou zijn bij gemeenteraadsverkiezingen. Gegeven de eerdere vaststelling dat bij afwezigheid van een opkomstplicht de opkomst op dit laagste bestuursniveau het hoogst is, kan dit ons niet echt verwonderen.



**Figuur 1.** Aantal verkiezingen waarbij men zou komen opdagen zonder opkomstplicht.

In wat volgt zijn we in eerste instantie vooral geïnteresseerd in die groep kiezers die bij alle verkiezingen zeggen af te haken. Met andere woorden, we richten ons primair op het profiel van die 30% kiezers die in alle opzichten zouden afhaken bij afschaffing van de opkomstplicht, en plaatsen dit profiel tegenover het profiel van alle anderen, die nog zouden deelnemen aan één of meer verkiezingen. Op het einde van de profielschets, ontrafelen we dit globale profiel overigens door te kijken naar regressiemodellen voor de specifieke onderscheiden bestuursniveaus.

Bij de profielschets van de groep afhakers leggen we een relatie met tal van karakteristieken van de respondenten. Hierbij kunnen we een onderscheid maken tussen individuele kenmerken enerzijds en een aantal (context-) kenmerken van de gemeente waarin ze wonen anderzijds. Bij deze selectie van elementen die we opnemen in de profielschets kunnen we onder meer gebruik maken van de uitgebreide literatuur inzake politieke participatie. De deelname aan verkiezingen kunnen we beschouwen als een weinig actieve vorm van participatie, maar natuurlijk nog net een trap hoger dan niet-betrokkenheid (Ackaert & De Winter, 1993; Propper & Steenbeek, 1998). Uit een internationaal vergelijkende literatuurstudie komen twee grote onderzoeksstromingen omtrent lokale beleidsparticipatie naar voor (Dezeure et al. 2008). De eerste stroming omvat de studies die het verband nagaan tussen individuele kenmerken en participatiegedrag. De tweede stroming bekijkt de problematiek eerder vanuit een institutioneel perspectief: men gaat na hoe demografische, technologische, economische, sociale en culturele factoren op macroniveau een impact hebben op de participatie van individuele burgers. Zo wijzen recente studies omtrent lokale participatie erop, dat de organisatie van het lokale bestuur een belangrijke verklaring zou bieden voor het participatieproces (o.a. Lowndes et al., 2006). Deze tweede stroming benadrukt dat de participatie van individuen niet los kan worden gezien van de sociale en institutionele context waarbinnen dit politieke gedrag plaatsvindt. Reden te meer om naast individuele karakteristieken (zo goed als mogelijk) rekening te houden met omgevingskarakteristieken of -variabelen. Wij doen dit door te kijken naar kenmerken van de gemeente waarin men woont.

Uit studies die individuele karakteristieken analyseren blijkt dat vooral de blanke, hoogopgeleide man van middelbare leeftijd actief deelneemt aan politieke of beleidsparticipatie. In het onderzoek van Hooghe en Pelleriaux (1997) komt de relatie tussen sociaaldemografische kenmerken en hun invloed op de bereidheid om al dan niet te gaan stemmen eveneens aan bod. Ten eerste wijzen ze op de invloed van geslacht: vrouwen blijken minder geneigd om nog te gaan stemmen dan mannen. Wat de scholingsgraad betreft is het zo dat de lager geschoolden eerder afhaken dan de hoger geschoolden. De auteurs wijzen erop dat dit *de facto* neigt naar de herinvoering van het algemeen meervoudig stemrecht, omdat hoger geschoolden aldus een zwaardere electorale impact hebben dan lager geschoolden.

Naast de socio-demografische 'klassiekers' zijn er studies waarin andere elementen aan bod komen. Zo is er de studie van Billiet (2001; 2002) omtrent de kenmerken die bepalen wanneer iemand al dan niet zal gaan stemmen. Naast het genoten opleidingsniveau en geslacht blijkt het actief lidmaatschap van verenigingen volgens deze analyse een voorname rol te spelen. Diegenen die actief zijn in het verenigingsleven zouden in grotere getale komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Zoals eerder aangegeven in de theoretische situering van het door ons behandelde vraagstuk, verwacht men ook belangrijke verschillen in de politieke attitudes van kiezers naargelang van hun intenties om te komen opdagen bij verkiezingen. Daarom nemen we dergelijke variabelen op in onze analyse om dit profiel verder scherp stellen. Op die manier leggen we de relatie met een grote diversiteit aan individuele karakteristieken en kijken we tevens naar eventuele geografische verschillen.

### 3.3. *Profiel op grond van individuele karakteristieken*

De diversiteit aan variabelen in de SCV-survey laat ons toe om een profiel te schetsen van het electoraat dat al dan niet zou gaan stemmen op de verschillende bestuursniveaus, mocht dit stemmen (in de zin van opkomen) niet meer verplicht zijn. We kunnen op die manier op zoek gaan naar verklaringsgronden, al is en blijft de causaliteitskwestie op grond van de beschikbare data statistisch niet volledig te onderbouwen. We kunnen ons immers enkel uitspreken over de sterkte van verbanden, zonder dat we iets definitiefs kunnen zeggen over de oorzakelijkheid ervan (vgl. McClendon, 1994); we hebben geen meting doorheen de tijd bij dezelfde respondenten. Wanneer we ons zouden willen uitspreken over de oorzakelijkheid van bijvoorbeeld het verband tussen de variabelen A en B moet er een verband zijn tussen A en B, moeten er theoretische redenen zijn waarom A B veroorzaakt, en moet A in de tijd vóór B komen. Dat laatste kunnen we in onze analyse niet nagaan, gezien we geen longitudinale studie uitvoerden. We enquêterden dezelfde respondenten niet meermaals in de tijd. Niettemin kunnen we de effecten van de afschaffing van de opkomstplicht wel degelijk enigszins simuleren (vgl. Hooghe & Pelleriaux, 1997). Dit kan evenwel nooit meer zijn dan een simulatie: bij een eventuele afschaffing van de opkomstplicht veranderen tal van zaken en zal de verkiezingsstrijd natuurlijk op een geheel andere manier worden gevoerd. Een deel van de verkiezingscampagne zou er dan al moeten in bestaan om kiezers te overtuigen van het belang om te gaan stemmen. Niettemin, door de koppeling wordt een verband gelegd tussen de houding tegenover de opkomstplicht enerzijds en tal van andere variabelen anderzijds. Naast de klassieke socio-demografische en -economische achtergrondvariabelen denken we hier aan partijvoorkeur, de houding tegenover politiek (in termen van vertrouwen, tevredenheid en politieke

machteloosheid), politieke en maatschappelijke participatie, het vertrouwen in de medemens, enzovoort. Bij de verdere bespreking clusteren we de verschillende individuele karakteristieken, waarbij per cluster eerst de resultaten uit de bivariate analyse aan bod komen. Op het einde van deze paragraaf brengen we alle individuele karakteristieken samen in één zogenoemd finaal model.

We beginnen met de individuele kenmerken en zien ten eerste de samenhang met de klassieke sociaaldemografische achtergrondvariabelen. Zo is er een sterk significante samenhang met het geslacht van de respondenten. Het zijn de vrouwelijke respondenten die in hogere getale zouden afhaken (34,6% zou bij geen enkele verkiezing komen opdagen tegenover 24,8% bij de mannen).

Een andere gekende factor is leeftijd. Conform eerdere studies vinden we een daling van de participatiegraad naargelang de respondenten ouder zijn. Meer specifiek zien we een daling van de mate waarin men zou komen opdagen van 78,8% bij de 18-25-jarigen tot 61,7% bij de 65-plussers; deze daling is trouwens niet perfect lineair, gezien de participatie bij de 55-64-jarigen iets hoger ligt dan deze van de 45-54-jarigen (69,7% tegenover 67,9%). De samenhang met leeftijd komt duidelijk naar voor indien we rekening houden met de exacte leeftijd van de respondenten. Zo is de gemiddelde leeftijd van diegenen die zouden komen opdagen bij één of meer verkiezingen 46,8, terwijl de afhaker gemiddeld 51,2 jaar is. In de verdere analyses werken we met de exacte leeftijd van de respondenten.

Verder zien we een duidelijk verband met de beroepssituatie van respondenten. Zo zou bij diegenen met betaald werk (inclusief zelfstandigen) 74,7% bij minstens één verkiezing komen opdagen; bij diegenen die geen betaalde baan hebben is dat 64,9%. Belangrijk is wel dat er binnen deze laatste groep een grote diversiteit bestaat. Zo zou 84,5% van diegenen die dagonderwijs volgen wel gaan stemmen, terwijl dit enthousiasme veel lager ligt bij de gepensioneerden, werkzoekenden, maar vooral de huisvrouwen en -mannen (resp. 66,0%, 63,0% en 56,1%). Ook binnen de specifieke beroepscategorieën waarin men actief is/was, zien we trouwens duidelijke verschillen. Zo zou 93,1% van de hogere bedienden/kaderleden gaan stemmen voor één of meer verkiezingen, terwijl dit bij de ongeschoolde arbeid(st)ers slechts 39,4% is. Met andere woorden, bij de ongeschoolde arbeid(st)ers zou bij afschaffing van de opkomstplicht zes op de tien niet meer deelnemen aan gelijk welke verkiezing ook. Hieruit blijkt tevens alvast het belang van het opleidingsniveau van de respondenten. Indien we dit opleidingsniveau op zich in rekening brengen, afgezien van de specifieke beroepsgroep waarin men terecht kwam/komt, is de trend overduidelijk. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe hoger de participatiegraden. Bij diegenen die geen of enkel lager onderwijs hebben genoten zou 48,1% nog opkomen bij verkiezingen. Dit percentage stijgt gestaag tot 96,2% bij de universitair geschoolden.

Verder is er een duidelijk verband met het inkomensniveau van de respondenten. In de groep respondenten met een relatief laag netto gezinsinkomen (hier: lager dan 1500 euro netto per maand) zou 58,4% deelnemen aan de verkiezingen. Dit aandeel stijgt tot 81,0% bij diegenen met een relatief hoog inkomen (hier: hoger dan 2500 euro netto per maand). Dit verband werd getoetst door rekening te houden met de perceptie van het maandelijks netto gezinsinkomen en de mate waarin men kan terugvallen op mensen uit zijn of haar omgeving om geld te lenen bij eventuele financiële problemen. De afhakers inzake opkomstplicht hebben het doorgaans moeilijker om rond te komen en kunnen minder makkelijk terugvallen op hun omgeving bij dergelijke problemen. Deze netto-effecten blijven overigens overeind indien we rekening houden met het netto gezinsinkomen op zich. Wanneer we rekening houden met het netto gezinsinkomen, draagt de ervaring van dit inkomen alsook de mogelijkheid tot het lenen van geld significant bij tot het duiden van het al dan niet afhaken.

Daarnaast hielden we in onze analyses rekening met de houding ten opzichte van zijn of haar medemens. Hiertoe werd er onder meer rekening gehouden met de mate waarin men utilitair individualistisch is ingesteld. Hiermee bedoelen we de mate waarin men individualistische doeleinden nastreeft zonder al te veel rekening te houden met anderen (Elchardus & Heyvaert, 1990). Indien we dit relateren aan het vermeende opkomstgedrag, stellen we vast dat de afhakers doorgaans meer utilitair individualistisch zijn ingesteld. Dit verband is statistisch significant ( $p < 0,001$ ). Naast de mate van utilitair individualisme, is er de maatschappelijke positionering in termen van de situering van individuen op de maatschappelijke ladder. Meer specifiek werd respondenten gevraagd om zich te situeren op een schaal van 1 (voor een plaats helemaal onderaan de samenleving) tot 10 (helemaal bovenaan de samenleving). De gemiddelde situering binnen de totale onderzoekspopulatie is 5,88. Bij diegenen die afhaken wat het stemmen betreft, vinden we een gemiddelde score van 5,44; terwijl diegenen die wel zouden komen opdagen een gemiddelde van 6,06 lieten noteren.

Door middel van de survey brachten we het vertrouwen in de medemens eveneens in kaart.<sup>1</sup> Bij de relatie met het voorgenomen opkomstgedrag bij afwezigheid van een opkomstplicht komt naar voor dat diegenen die wel bij één of meer verkiezingen zouden komen opdagen significant meer vertrouwen hebben in hun medemens (5,31 tegenover 4,61 op een elfpuntenschaal gaande van 0 tot 10).

Nog andere variabelen op individueel niveau hebben betrekking op de mate van maatschappelijke participatie. Zo hielden we rekening met het actief lidmaatschap van een twintigtal types verenigingen. We construeerden een variabele over het al dan niet actief (bestuurs)lidmaatschap van één of meer verenigingen. Binnen de

totale groep respondenten stellen we in dat opzicht vast dat 52,6% actief lid is van één of meer verenigingen. Hierbij is er een duidelijk verband met het al dan niet komen opdagen bij de verkiezingen. Meer specifiek stellen we vast dat bij diegenen die actief lid zijn 78,1% zou komen opdagen bij één of meer verkiezingen. Bij diegenen die geen actief lid zijn van één of andere vereniging, zou 61,5% komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Een andere vorm van maatschappelijke participatie betreft het verrichten van onbetaald vrijwilligerswerk. Binnen de groep geënquêteerde Vlamingen is 19,4% van de respondenten op die manier actief in het maatschappelijk leven. Met het oog op het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht zijn de verschillen heel uitgesproken. Bij diegenen die actief zijn in het vrijwilligerswerk zou 85,8% opkomen bij verkiezingen zonder opkomstplicht, terwijl dit bij diegenen die geen vrijwilligerswerk verrichten 66,5% is. Uiteraard staat de actieve deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk niet los van elkaar.

Een tweede cluster van aspecten of variabelen op het individueel niveau heeft betrekking op karakteristieken die we onder de noemer 'politiek' kunnen plaatsen. Zo werd er in de SCV-survey een vragenbatterij opgenomen die de mate van politieke machteloosheid in kaart brengt. Deze mate van politieke machteloosheid is sterk verschillend naargelang men al dan niet zou komen opdagen bij verkiezingen indien het geen plicht meer zou zijn. Diegenen die niet meer zouden komen opdagen ervaren meer uitgesproken gevoelens van politieke machteloosheid (de verschillen in de 5-puntenschaal bedragen 4,11 tegenover 3,20 bij diegenen die wel zouden komen opdagen). Verder hielden we rekening met een groot aantal specifieke vormen van politieke participatie.<sup>2</sup> Rekening houdend met de brede waaier aan politieke gedragingen, kunnen we stellen dat 44,9% van de respondenten op een of andere manier politiek actief is. Deze politieke participatie heeft een duidelijke link met de intenties om nog te komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Zo zou 82,5% van de politiek actieven volgens eigen zeggen opdagen bij de verkiezingen zonder opkomstplicht, terwijl dit bij de niet-politiek actieven 60,3% is.

Vervolgens is er partijvoorkeur. Meer specifiek werd er gevraagd naar de stem- of kiesintenties indien er 'nu' verkiezingen zouden plaatsvinden. Indien we deze intenties relateren aan de intenties inzake opkomst bij verkiezingen, komen duidelijke verschillen naar voor. De hoogste opkomstcijfers vinden we terug bij de kiezers voor Open VLD en Groen! (resp. 82,3% en 82,7%). Bij de relatief kleine groep kiezers voor de Lijst Dedecker is er ook een vrij hoog aandeel dat zou komen opdagen (80,0%). Bij de kiezers voor het Vlaams Belang vinden we een relatief laag percentage kiezers dat nog zou komen opdagen (57,2%). Verder zien we dat in de groep kiezers die hun partijvoorkeur niet te kennen geven, de gerapporteerde opkomst bij de verkiezingen zonder opkomstplicht laag is (59,3%).<sup>3</sup>

## OPKOMSTPLICHT IN VLAANDEREN: EEN GESPREIDE SLAGORDE?

Het vertrouwen dat men heeft in de politiek werd eveneens opgenomen in onze analyse. Meer specifiek maakten we gebruik van de algemene vraag omtrent het vertrouwen dat men heeft in politiek. Daarnaast werd gepeild naar het vertrouwen in diverse actoren. Meer specifiek zijn er in de SCV-survey 2007 vragen opgenomen omtrent het vertrouwen dat men heeft in de administratie, de wetgevende macht, de uitvoerende macht en het hoofd van de uitvoerende macht op verschillende bestuursniveaus. Elk van deze vier<sup>4</sup> aspecten werd bevraagd wat het lokale, Vlaamse en federale bestuursniveau betreft. Is er een verband tussen het vertrouwen in de overheid en het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen? Dit blijkt duidelijk het geval te zijn. Meer specifiek is het vertrouwen telkens aanzienlijk lager bij diegenen die niet zouden komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht.

Een laatste factor heeft betrekking op de tevredenheid over het gevoerde beleid. Hierbij werd opnieuw een onderscheid gemaakt tussen onderscheiden bestuursniveaus. Wat de tevredenheid betreft werd onderscheid gemaakt tussen het beleid van het College van Burgemeester en Schepenen, de Vlaamse minister-president en zijn regering, de eerste minister en zijn regeringsploeg alsook de Europese Commissie. Deze vier variabelen omtrent de tevredenheid over het beleid omvatten overigens een gemeenschappelijke dimensie. Dit laat ons toe om één globale variabele te construeren met betrekking tot tevredenheid over gevoerd beleid. Bij de koppeling aan het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht, zien we dat de tevredenheid over het gevoerde beleid hoger is bij diegenen die zouden komen opdagen (3,19 tegenover 3,02 bij diegenen die niet zouden komen opdagen, gemeten door middel van een vijf-puntenschaal gaande van heel ontevreden tot heel tevreden).

Tot slot van de uitgebreide profielschets van individuele karakteristieken, is er het multivariate model waarin alle individuele karakteristieken werden opgenomen. Dit model maakten we niet enkel voor de algemene indicator voor het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen, maar we presenteren eveneens de modellen voor de vermeende opkomst op de afzonderlijke specifieke bestuursniveaus (zie Tabel 2).

## OPKOMSTPLICHT IN VLAANDEREN: EEN GESPREIDE SLAGORDE?

TABEL 2. Finaal model individuele karakteristieken voor het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht.

	Algemeen		Lokaal		Provinciaal		Vlaamse		Federaal		Europees	
	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.
Geslacht	27,4	,000	19,6	,000	8,3	,004	26,3	,000	28,6	,000	10,5	,001
Beroepssituatie	9,7	,084	8,7	,123	1,3	,935	4,5	,480	7,0	,221	4,4	,499
Leeftijd	0,9	,354	0,8	,365	1,0	,310	5,8	,016	4,0	,047	1,1	,304
Opleidingsniveau	33,1	,000	25,2	,000	8,2	,086	33,5	,000	26,3	,000	22,0	,000
Inkomensniveau	2,9	,415	3,8	,280	6,5	,090	4,5	,216	6,3	,099	6,6	,087
Plaats in samenleving	0,3	,610	1,0	,324	4,8	,028	6,7	,010	5,4	,020	3,7	,054
Utilitair individualisme	5,9	,015	5,7	,017	2,9	,091	2,5	,114	5,1	,023	10,6	,001
Vertrouwen medemens	0,9	,354	0,3	,612	2,5	,116	2,7	,098	3,5	,062	3,9	,049
Vrijwilligerswerk	4,5	,033	3,7	,054	3,2	,075	2,7	,102	0,4	,527	0,0	,913
Actief lidmaatschap verenigingen	4,4	,036	2,8	,095	0,6	,448	0,7	,388	1,4	,245	0,7	,399
Politieke machteloosheid	84,3	,000	79,8	,000	102,2	,000	127,7	,000	119,9	,000	101,1	,000
Politieke participatie	6,8	,009	5,5	,019	8,1	,004	2,4	,123	6,5	,011	10,3	,001
Partijvoorkeur	28,2	,001	26,6	,002	22,6	,007	24,4	,004	23,3	,005	19,1	,024
Politieke vrouwen	0,2	,669	0,4	,528	0,0	,901	0,5	,474	0,0	,913	0,9	,352
Vertrouwen lokale overheid	9,7	,002	12,2	,000	1,0	,323	0,1	,820	0,1	,712	0,1	,712
Vertrouwen Vlaamse overheid	4,5	,033	4,8	,028	7,7	,006	21,2	,000	10,3	,001	5,2	,022
Vertrouwen federale overheid	0,2	,623	0,5	,466	0,2	,652	0,3	,555	0,0	,867	0,0	,924
Tevredenheid beleid	3,0	,085	3,5	,060	,7	,417	1,2	,267	1,6	,213	0,3	,612
Constant	18,5	,000	14,3	,000	4,5	,033	14,4	,000	18,4	,000	13,9	,000
<b>Nagelkerke R<sup>2</sup></b>	<b>48,4%</b>		<b>44,7%</b>		<b>40,5%</b>		<b>50,6%</b>		<b>48,4%</b>		<b>42,4%</b>	

Merk op: N=1302 (10,1% missing values); de missing values zijn voornamelijk toe te schrijven aan de variabelen politieke machteloosheid en utilitair individualisme. Niet voor alle respondenten kunnen we namelijk schaaftcores berekenen.



Globaal genomen zien we grote gelijkenissen tussen de verschillende modellen. Dit maakt dat de verschillen in de profielen beperkt zijn naar gelang van het bestuursniveau waarop de opkomst betrekking heeft. Zo stellen we telkens vast dat van alle individuele karakteristieken de mate van politieke machteloosheid de hoogste verklarende/voorspellende waarde heeft voor het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Daarnaast zien we dat in alle modellen het opleidingsniveau en het geslacht een voornaam rol spelen. Enkel wat de vermeende opkomst voor de provincieraadsverkiezingen betreft, is de unieke verklarende waarde van het opleidingsniveau niet statistisch significant. Daarnaast komen andere politieke variabelen bovendien, namelijk het vertrouwen in de Vlaamse overheid en de partijvoorkeur. Verder zien we ook dat de unieke verklarende/voorspellende waarde van diverse op het eerste gezicht relevante variabelen wegvalt in dit totaalmodel. Dit is het geval voor de beroepssituatie, het inkomensniveau, het vertrouwen in de medemens, het algemeen vertrouwen in de politiek en dat in de federale overheid, alsook voor de tevredenheid over het gevoerde beleid. Dit kunnen we begrijpen vanuit de samenhang van deze variabelen met andere variabelen in de modellen. Zo is er een sterke samenhang tussen opleidingsniveau en inkomensniveau. Verder kunnen we het globaal vertrouwen in de politiek niet los zien van het vertrouwen dat men heeft in de overheden op verschillende bestuursniveaus en tevredenheid over gevoerd beleid.

Andere variabelen kunnen dan weer enkel in een specifiek model bijdragen tot het duiden van het al dan niet komen opdagen. Zo zien we dat enkel in de modellen wat betreft de opkomst bij de Vlaamse en federale verkiezingen de verklarende waarde van de leeftijd significant is. De utilitair individualistische ingesteldheid heeft enkel geen significante verklarende waarde in de modellen ter duiding van de vermeende opkomst bij de provinciale en Vlaamse verkiezingen. De verklarende waarde van de deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk is dan weer enkel significant in het model met betrekking tot het al dan niet deelnemen aan één of meer verkiezingen. Wat politieke participatie betreft, zien we dat enkel in het model voor het opkomen bij de Vlaamse verkiezingen deze variabele niet significant bijdraagt. Het vertrouwen in de lokale overheid heeft enkel een noemenswaardige verklarende waarde in het model voor de opkomst bij lokale verkiezingen en voor het model over het al dan niet deelnemen aan één of meer verkiezingen. Toch zijn deze verschillen eerder beperkt te noemen: de vastgestelde trends voor de specifieke bestuursniveaus zijn gelijklopend, maar de verschillen zijn (net) iets meer uitgesproken, en daardoor statistisch significant, in sommige modellen. De globale voorspellende waarde van deze modellen varieert overigens van 40,5% wat de opkomst bij provinciale verkiezingen betreft tot 50,6% voor de Vlaamse verkiezingen.

Indien we ter afronding van dit deel van de analyse een algemene beschouwing maken op grond van het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen, zien we dat vrouwen en vooral lager geschoolden relatief veel afhaken. De afhakers worden getypeerd door een hogere leeftijd, een meer utilitair individualistische houding en minder actieve inzet bij vrijwilligerswerk, het verenigingsleven en het politieke forum. Verder typeren een hogere mate van politieke machteloosheid en een lager vertrouwen in de politiek deze groep kiezers. We stelden vast dat diegenen die hun partijvoorkeur niet te kennen geven, alsook zij die het Vlaams Belang prefereren, minder zouden gaan stemmen als zij daartoe niet meer verplicht zouden zijn vanwege de opkomstplicht

#### 3.4. *Verschillen tussen steden/gemeenten in Vlaanderen*

In wat volgt leggen we de relatie tussen de gerapporteerde opkomstplicht van specifieke groepen en de directe leefomgeving waarin de respondenten vertoeven. Binnen het voorhanden zijnde onderzoek is het vaak zo dat de band tussen deze gedraging enerzijds en omgevingsfactoren anderzijds op een meer geaggregeerd niveau te situeren is. Zo zijn er diverse studies waarbij men landen vergelijkt in termen van opkomst bij verkiezingen en tracht men institutionele en culturele verklaringsgronden af te toetsen (cf. [www.idea.int](http://www.idea.int)). Wij willen nagaan in welke mate er sprake is van een geografische spreiding in de houding tegenover de opkomstplicht *binnen* Vlaanderen. De institutionele context is dan in grote trekken wel gelijk in Vlaanderen, dan nog zijn er andere omgevingskarakteristieken die we kunnen afleiden uit de gemeente of stad waarin men woont. Heel concreet doen we dit door de gegevens uit de SCV-survey via NIS-codes te koppelen aan gegevens op gemeenteniveau. Het spreekt voor zich dat hierbij de anonimiteit van de respondenten gerespecteerd werd. Op grond van de koppeling via de NIS-codes is een koppeling mogelijk met een ruime diversiteit aan kenmerken van steden en gemeenten in Vlaanderen. Meer specifiek hebben we de data inzake de Lokale Statistieken voor ogen die door de Studiedienst van de Vlaamse Regering worden bijgehouden en ter beschikking worden gesteld (zie [www.vlaanderen.be/svr](http://www.vlaanderen.be/svr)). Op die manier kunnen we nagaan in welke mate er verschillen zijn in de houding tegenover opkomstplicht naar gelang van het socio-economische en politieke profiel van de gemeente of stad waarin men woont. Stedelingen worden vaak bevraagd in deze en andere contexten (zie bv. De Ceuninck et al., 2005/2006), maar denken stedelingen eigenlijk op dezelfde manier over de opkomstplicht als inwoners in meer landelijke omgevingen? Of zijn andere, meer sociale en culturele karakteristieken relevanter in de geografische studie van de houding tegenover opkomstplicht? Het spreekt voor zich dat het gevaar van de *ecological fallacy* (Robinson, 1950) hier op de loer ligt; kenmerken op het niveau van steden en gemeenten kunnen we niet zonder meer toeschrijven aan individuen en omgekeerd.

In eerste instantie werden de SCV-gegevens gekoppeld aan een reeks categorische omgevingsvariabelen: de provincie, de grootte van de gemeente en een sociaaleconomische typologie van gemeenten. Hierbij stellen we geen noemenswaardige verschillen vast naar gelang van de provincie waarin de respondenten wonen, noch naar gelang van de grootte van de gemeente/stad waarin ze wonen. Dit geldt zowel voor het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen, als voor het al dan niet komen opdagen bij een specifieke verkiezing. Binnen de groep respondenten die wonen in relatief kleine steden en gemeenten is de opkomst iets hoger bij afwezigheid van een opkomstplicht, maar deze verschillen zijn niet statistisch significant.

Vervolgens is er een sociaaleconomische typologie (zie Dessoy, 1998) waarin steden en gemeenten worden ingedeeld in de volgende categorieën: centrumstad, industrieel achtergesteld, kleine gemeente in Vlaams-Brabant, kleine landelijke gemeente, kleine stad, kustgemeente, landelijk residentieel, residentieel hoge stand, semiresidentieel en sociaal economisch zwak. Indien we kijken naar de mate waarin de inwoners uit die verschillende gebieden zouden opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht, zien we statistisch significante verschillen. Meer specifiek stellen we vast dat het aandeel kiezers dat zou komen relatief hoog is bij de groepen kiezers woonachtig in kleine gemeenten in Vlaams-Brabant en residentieel te noemen gebieden (resp. 86,0% en 85,1% zou komen opdagen bij één of meer verkiezingen). Daarentegen is het aandeel kiezers dat zou opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht relatief laag bij kiezers woonachtig in centrumsteden, kleine steden en sociaaleconomisch zwakkere steden en gemeenten (resp. 67,9%, 66,7% en 66,1%). Bij de analyse voor de opkomst bij specifieke verkiezingen komen we in grote lijnen tot dezelfde vaststellingen.

Vervolgens hebben we onze analyse op gemeentelijk niveau verfijnd door opname van diverse metrische omgevingsvariabelen. Meer specifiek werden de volgende karakteristieken opgenomen: aandeel vreemdelingen, aantal misdrijven (gerelateerd aan bevolkingsomvang), het migratiesaldo, het aandeel jongeren (*i.c.* -25-jarigen), het aandeel werkloze jongeren (binnen de groep -25-jarigen), het aandeel 80-plussers, het aandeel zogenaamde WIGW's (weduwnaars en weduwen, invaliden, gepensioneerden en (volle) wezen, volgens de oude indeling) en het aandeel langdurig werklozen. Verder werd rekening gehouden met het aantal verenigingen per gemeente (gerelateerd aan de bevolkingsomvang) (Lauwereysen & Colpaert, 2004) en een aantal kenmerken naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen in 2006, zoals de relatieve sterkte van de verschillende partijen, het aantal partijen dat deelnam aan die verkiezingen, alsook het percentage blanco/ongeldige stemmen en het absentisme.

De exploratieve analyse laat zien dat er slechts enkele gemeentelijke karakteristieken een noemenswaardige samenhang vertonen met de mate waarin men deel-

neemt aan verkiezingen. Wat de socio-economische karakteristieken betreft, zien we dat de groep mensen die niet meer zouden gaan stemmen doorgaans woonachtig is in gebieden met hogere werkloosheid. Verder stellen we vast dat de groep kiezers die wel zou komen opdagen bij verkiezingen, relatief vaker woont in gemeenten waarin er doorgaans minder nationale partijen deel hebben genomen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 en waarin lokale partijen relatief sterk staan. Deze samenhang kunnen we wellicht duiden door te wijzen op het verband met de grootte van de gemeente. In kleinere steden en gemeenten nemen immers vaak minder (afdelingen van) nationale partijen deel aan de verkiezingen onder het nationaal nummer. Er zijn overigens geen verschillen wat betreft de mate van absentisme of het blanco/ongeldig stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006. Ook hier komen we tot gelijkaardige conclusies bij het leggen van de link met de vermeende deelname aan de verkiezingen op de diverse bestuursniveaus.

We moeten echter voorzichtig zijn bij de interpretatie van deze bivariate resultaten waarbij de intenties om te komen opdagen bij verkiezingen worden gekoppeld aan karakteristieken van de omgeving waarin men woont. Een logisch vervolg lijkt dan te zijn om middels een klassiek regressiemodel na te gaan wat de verklarende waarde van de geografische karakteristieken is. Dit is hier evenwel niet aangewezen, gezien dit voor gemeentevariabelen zou resulteren in een onderschatting van significantieniveaus. De achterliggende reden is eenvoudig: het betreft karakteristieken van 131 gemeenten, terwijl onze basisdata betrekking hebben op 1449 individuen in deze gemeenten. Om correcte significantiewaarden voor gemeentevariabelen te verkrijgen, moeten we dan ook gebruik maken van een multilevelvariant van regressieanalyse, die aan bod komt in de volgende paragraaf.

#### 4. Een multilevelanalyse van opkomst bij verkiezingen zonder opkomstplicht

Aangezien de data hiërarchisch geordend zijn, met individuen op het lager niveau (niveau 1) en gemeenten op het hoger niveau (niveau 2) ligt het gebruik van een statistische methode die daar expliciet rekening mee houdt, voor de hand. De te hanteren methode in dit verband is multilevel meervoudige logistische regressieanalyse (Snijders & Boskers, 1999; Callens, 2004). Een leeg model bevat geen enkele verklarende variabele. Het bevat enkel een schatting van de gemiddelde participatie aan verkiezingen zonder opkomstplicht en de zogeheten interceptvariantie op gemeentelijk niveau. Een vaak gebruikte parameter is de *intragroepcorrelatie*  $\rho$ , die aangeeft wat de proportie van de totale variantie in het al dan niet komen

## OPKOMSTPLICHT IN VLAANDEREN: EEN GESPREIDE SLAGORDE?

opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht is die kan toegeschreven worden aan verschillen tussen gemeenten onderling.

De resultaten voor deze analyse worden, zowel voor de algemene indicator als voor het opkomen op de specifieke bestuursniveaus weergegeven in Tabel 3. We zien hier dat voor de algemene variabele de interceptvariantie wordt geschat op 0.153. Deze is significant. De resulterende intragroepcorrelatie bedraagt 4.4%. Wat het al dan niet komen opdagen betreft, is het belang van het gemeentelijke niveau dus relatief klein. Voor de specifieke bestuursniveaus is de intragroepcorrelatie nog iets lager. Wat het al dan niet komen opdagen bij lokale en Vlaamse verkiezingen betreft, is deze zelfs niet statistisch significant.

**TABEL 3. De verklarende waarde van de gemeentelijke karakteristieken voor het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht.**

	intercept (logitschaal)	variantie (intercept)	Rho	P (one-sided)
Algemeen	1,040	0,152	4,4%	0,019
Lokaal	0,888	0,106	3,1%	0,065
Provinciaal	0,319	0,123	3,6%	0,005
Vlaams	0,498	0,078	2,3%	0,057
Federaal	0,448	0,149	4,3%	0,005
Europees	0,242	0,120	3,5%	0,008

Bij de analyses waarin het gemeentelijke niveau enige rol speelt, zien we dat de gemeentelijke typologie overigens wel overeenind blijft. Het volledig finaal multi-levelmodel voor de algemene participatie, geven we weer in bijlage 1. We vinden er de bevestiging dat voor het betere begrip van het al dan niet op komen opdagen bij verkiezingen zonder dat de verplichting daartoe (nog langer) bestaat vooral de individuele karakteristieken bepalend zijn.

## 5. Slotopmerkingen

Het al dan niet vasthouden aan de opkomstplicht in België staat al geruime tijd ter discussie. Gegeven de normatieve geladenheid van het debat, is een wetenschappelijke oplossing van dit vraagstuk vanuit deze normatieve optiek niet mogelijk in deze bijdrage. Wel kunnen we de empirische realiteit scherper in kaart brengen. Wie zou afhaken indien het opkomen bij verkiezingen niet meer verplicht zou zijn? Welke groepen zouden het in meerdere of mindere getale laten afweten? Het is in ieder geval een bijzonder belangrijk vraagstuk, temeer omdat het raakt aan

de fundamenten van ons democratisch politiek stelsel. Het betreft immers wie van het electoraat de lakens uitdeelt tijdens verkiezingen. Hierbij moet men tevens rekening houden met de eventuele gevolgen op lange(re) termijn die een afschaffing van de opkomstplicht kan hebben.

In het voorafgaande hebben we ons voor de Vlaamse situatie specifiek gericht op het profiel van diegenen die al dan niet zouden afhaken indien het opkomen geen plicht meer zou zijn. Hierbij is het tevens de vraag of men in gespreide slagorde zou opkomen. Meer specifiek doen we dit door na te gaan welke individuele karakteristieken er in welke mate samenhangen met opkomstintenties. Een belangrijke vaststelling is dan dat men vooral nog voor het lokale bestuursniveau zou opdagen. Dit relatief grote enthousiasme om deel te nemen aan de kiesverrichtingen daalt naarmate het over verkiezingen gaat ten aanzien van een hoger bestuursniveau. Wel stellen we vast dat het al dan niet komen opdagen bij de verschillende verkiezingen getypeerd wordt door één gemeenschappelijke latente dimensie. Dit is ook meteen een reden waarom het aangewezen is om het onderscheid tussen de verschillende bestuursniveaus niet te maken. In dat opzicht stellen we vast dat 70% van de Vlamingen aan op zijn minst één verkiezing zou deelnemen.

Bij de profielschets van het electoraat dat al dan niet komt opdagen, zien we dat voornamelijk individuele karakteristieken bepalend zijn. Meer specifiek zien we dat vooral politieke machteloosheid samenhangt met het niet meer deelnemen aan de stembuslag. Daarnaast bevestigt ons onderzoek het belang van socio-demografische karakteristieken: vooral lager geschoolden en vrouwen haken af. Dit geldt in mindere mate voor oudere kiezers. De afhakers prefereren verhoudingsgewijs meer het Vlaams Belang, hebben doorgaans minder vertrouwen in de overheid en participeren minder aan het politieke leven. Deze participatie is eveneens lager wat het verenigingsleven en vrijwilligerswerk betreft. Ook de waarden en attitudes van deze groep kiezers zijn wat anders. Zo zijn de afhakers meer dan anderen utilitair individualistisch ingesteld. In dat opzicht komt het Vlaamse electoraat in gespreide slagorde aan de electorale meet. Dit profiel werd niet alleen geanalyseerd wat betreft het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen. Voor de verschillende specifieke bestuursniveaus hebben we eveneens een dergelijk profiel opgesteld, waarbij we globaal genomen een sterk gelijk lopend beeld vaststellen.

Verder hielden we rekening met geografische verschillen in het opkomstgedrag bij afschaffing van de opkomstplicht in Vlaanderen. Daartoe werd gebruik gemaakt van multilevelanalyse waarbij we de variantie op gemeentelijk niveau statistisch kunnen scheiden van de variantie op individueel niveau. Globaal genomen zien we dat de verklarende waarde van dit gemeentelijke niveau echter zeer gering is. Geografische karakteristieken lijken beduidend minder relevant te zijn bij het ana-

lyseren van de vermeende opkomst bij verkiezingen. In onze analyse vinden we aldus vooral een bevestiging van het belang van de individuele karakteristieken in het duiden van het politieke gedrag van burgers en kiezers. De gespreide slagorde is voornamelijk daar te vinden.

## Noten

1. Hierbij werd rekening gehouden met de drie elementen. Vooreerst de vraag in welke mate men in het algemeen van oordeel is dat je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen dan wel of de meeste mensen te vertrouwen zijn. Daarnaast of men van mening is dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, dan wel proberen eerlijk te zijn. Daarnaast werd ook rekening gehouden met de mate waarin men van oordeel is dat mensen meestal aan zichzelf denken of dat zij meestal behulpzaam proberen te zijn. Op die drie subvragen kon men telkens antwoorden met een score gaande van 0 tot 10. Deze drie items vormen een betrouwbare en valide schaal. Het is dan ook die samengestelde schaal die we gebruiken hebben.

2. De vormen van politieke participatie die werden voorgelegd zijn: het tekenen van een petitie, het boycotten of opzettelijk niet kopen van producten uit politiek/ethische redenen, het deelnemen aan een demonstratie, het bijwonen van politieke bijeenkomsten, zijn/haar mening uiten t.a.v. een ambtenaar of politicus, geld schenken/verzamelen n.a.v. een sociale of politieke actie, zijn/haar mening uiten in de media, deelname aan een politiek forum/discussiegroep op het internet, kandideren voor verkiezingen, lidmaatschap van advies-/overleg-/inspraakorganen op lokaal vlak, actief informatie verzamelen over plannen/beslissingen van de overheid alsook het lidmaatschap van een buurtcomité/bewonersgroep/actiecomité.

3. Niettemin wordt globaal aangenomen dat bij afschaffing van de opkomstplicht in Vlaanderen en België geen enkele politieke partij een substantiële winst of verlies zal boeken (vgl. Hooghe en Pelleriaux, 1997; Billiet, 2001; 2002).

4. Volledigheidshalve moeten we vermelden dat wat de wetgevende macht op federaal bestuursniveau betreft, zowel werd gepeild naar het vertrouwen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers als naar het vertrouwen in de Senaat.

## Bibliografie

Ackaert, J. & De Winter, L. (1993). De afwezigen hebben andermaal ongelijk. De stemverzeking in Vlaanderen op 24 november 1991. In M. Swyngedouw et al. (Eds.),

- Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen* (pp. 67-82). Leuven: Acco.
- Billiet, J. (2001). *Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen in Vlaanderen?* ISPO-bulletin, 2001/44.
- Billiet, J. (2002). Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen in Vlaanderen: het verkiezingsonderzoek van 1999. In M. Swyngedouw & J. Billiet (Eds.), *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni en de politieke opvattingen van Vlamingen* (pp. 129-146). Leuven: Acco.
- Birch, S. (2009a). *Full Participation. A Comparative Study of Compulsory Voting*. Tokyo/New York/Paris: United Nations University Press.
- Birch, S. (2009b). The Case for Compulsory Voting. *Public Policy Research*, 16 (1), 21-27.
- Briggs, J. & Celis, K. (2007). *For or Against: Compulsory Voting in Britain and Belgium*. Paper gepresenteerd op Political Studies Association Conference, 2007, 11-13 April 2007, Bath, UK.
- Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2008). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2007: Basisdocumentatie*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-technisch rapport.
- Callens, M. (2004). *Essays on Multilevel Logistic Regression*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Faculty of Economics and Applied Economics, KULeuven.
- Castenmiller, P.G. (1998). Kiezers over politiek en gemeentebestuur. In: A.F.A. Korsten & P.W. Tops (Eds.), *Lokaal bestuur in Nederland. Inleiding in de gemeentekunde* (pp. 256-258). Alphen aan den Rijn: Samson Uitgeverij.
- De Ceuninck, K., Devos, C., Reynaert, H., Valcke, T. & Verlet, D. (2005). De opkomstplicht in Vlaanderen. *Burger, Bestuur en Beleid*, 2 (3), 197-214.
- De Ceuninck, K., Devos, C., Reynaert, H., Valcke, T. & Verlet, D. (2006). Over de (on-)zin van de opkomstplicht op lokaal vlak. *Samenleving en Politiek*, 13 (2), 35-44.
- Dessoy, A., (1998). "Sociaal-economische" typologie van de gemeenten. *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 52 (205), 17-43.
- Dezeure, K., De Rynck, F. e.a. (2008). *Internationaal vergelijkende studie naar lokale participatie*. Gent: SBOV.
- Edelenbos, J. & Monnikhof, R. (1998). Naar een hybride democratie? Spanningen tussen interactieve beleidsvorming en het vertegenwoordigende stelsel. In J. Edelenbos & R. Monnikhof (Eds.), *Spanning in interactie. Een analyse van interactief beleid in lokale democratie* (pp. 11-48). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1990). *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- Engelen, B. & Hooghe, M. (2007). *Compulsory Voting and its Effects on Political Participation, Interest and Efficacy*. European Consortium for Political Research (ECPR), Helsinki, Finland, May 7-12, 2007.
- Hooghe, M. (2006). Quod omnes tangit debet ab omnibus approbari: de morele functie van verkiezingen. *Ethische perspectieven: nieuwsbrief van het Overlegcentrum voor Ethiek*, 16 (4), 348-356.



- Hooghe, M. & Pelleriaux, K. (1997). Afschaffing van de kiesplicht. Een simulatie, *Samenleving en Politiek*, 4 (8), 11-14.
- Lauwereysen, K. & Colpaert, J. (2004). De lokale afdelingen van de socio-culturele organisaties in kaart gebracht. *Socius Gegevens*, 3, 53-71.
- Lever, A. (2009). Is Compulsory Voting Justified? *Public Reason*, 1 (1), 57-74.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma. *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.
- Lowndes, V., Pratchett, L. & Stoker, G. (2006). Diagnosing and Remediating the Failings of Official Participation Schemes: The CLEAR Framework. *Social Policy and Society*, 5 (2), 281-91
- Malkopoulou, A. (2009). *Lost Voters: Participation in EU Elections and the Case for Compulsory Voting*. Centre for European Policy Studies (CEPS), working document, nr. 317 ([www.ceps.eu](http://www.ceps.eu)).
- McClendon, J. (1994). *Multiple Regression and Causal Analysis*. Itasca/Illinois: Peacock Publishers.
- Milbrath, L. & Goel, M. (1977). *Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics*. Chicago: Rand McNally.
- Milner, H., Loewen, P.J. & Hicks, B.M. (2007). The Paradox of Compulsory Voting: Participation Does not Equal Political Knowledge. *IRPP Policy Matters*, 8 (3), 1-47.
- Pilet, J.B. (2007). *Choosing Compulsory Voting in Belgium: Strategy and Ideas Combined*. European Consortium for Political Research (ECPR), Helsinki, Finland, May 7-12, 2007.
- Powell, G.B. (2004). Political Representation in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*, 7, 273-296.
- Propper, I. & Steenbeek, D. (1998). Interactieve beleidsvoering: Typering, Ervaringen en Dilemma's. *Bestuurskunde*, Themanummer "Dilemma's van interactieve beleidsvorming", 7, 292-301.
- Robinson, W.S. (1950). Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 15 (3), 351-357.
- Snijders T.A.B. & Boskers, R.J. (1999). *Multilevel Analysis. An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London: SAGE.
- Stouthuysen, P. (2002). Waarom de burgers niet meer meedoen. De crisis van de democratie in perspectief gezet. In B. Hubeau en M. Elst (Eds.), *Democratie in ademnood? Over legitimiteit, legitimatie en verfijning van de democratie* (pp. 7-17). Brugge, die Keure.
- Theys, M. (2008). Opkomst verkiezingen bepaalt legitimiteit Europa. *Europa bericht*, oktober 2008, nr.329, 3-5.
- Vermeersch, E., (2003). *Pleidooi voor de opkomstplicht*. [www.liberales.be](http://www.liberales.be) Geconsulteerd op 5 oktober 2009.
- [www.idea.int](http://www.idea.int)
- [www.vlaanderen.be/svr](http://www.vlaanderen.be/svr)

## OPKOMSTPLICHT IN VLAANDEREN: EEN GESPREIDE SLAGORDE?

**BIJLAGE 1. Opkomst bij verkiezingen in Vlaamse gemeenten. Resultaten voor een multilevelmodel met random effecten en geen covariaten (Model A), enkel covariaten op individueel niveau (Model B) en covariaten op individueel en gemeentelijk niveau (Model C).**

	MODEL A		MODEL B		MODEL C	
	Coef	p	Coef	p	Coef	P
INTERCEPT	1,040	***	3,359	***	3,770	***
INDIVIDU						
Geslacht			0.809	***	0.805	***
Utilitair individualisme			-0.302	**	-0.321	**
Vrijwilligerswerk			0.374		0.494	*
Actief lidmaatschap verenigingen			0.289		0.222	
Politieke machteloosheid			-1.108	***	-1.181	***
Politieke participatie			0.689	***	0.660	***
Vertrouwen lokale overheid			0.435	***	0.361	**
Leeftijd			0.008		0.008	
Opleidingsniveau [ref. hoger sec.]			-0.437		-0.445	
Lager secundair			-0.407		-0.324	
NUHO			0.999	***	0.886	***
Universitair			1.217	*	0.989	
SP.a/Spirit			-0.158		-0.060	
Open VLD			0.219		0.175	
Groen!			-0.170		-0.164	
Vlaams Belang			-0.009		-0.074	
Lijst Dedecker			0.387		0.402	
Andere			-0.753		-0.716	
Blanco/ongeldig			-1.355	**	-1.166	**
WN/GA			-0.274		-0.304	

## OPKOMSTPLICHT IN VLAANDEREN: EEN GESPREIDE SLAGORDE?

	MODEL A		MODEL B		MODEL C	
	Coef	p	Coef	p	Coef	p
<b>GEMEENTE</b>						
Typologie [ref. soc.-econ. zwak]						
Centrumstad					0,863	
Industrieel achtergesteld					0,972	
Kleine gemeente, Vlaams-Brabant					0,440	
Kleine landelijke gemeente					-0,192	
Kleine stad					-1,171	
Kustgemeente					0,247	
Landelijk					1,032	*
Residentieel					0,040	
Residentieel hoge stand					0,339	
Semi-residentieel					0,115	
<b>VARIANTIE</b>						
Interceptvariantie	0,153	***	0,111		0,022	

\* p &lt; 0,05; \*\* p &lt; 0,01; \*\*\* p &lt; 0,001